

Szerb Antal

Magyar irodalomtörténetének 19. század-képe

*„Hozza közel a jelentős irodalmi alkotásokat főként a mai nemzedékhez,
s mélyítse el a magyar irodalom tanulmányozásának vágyát.
Bontakozzék ki belőle a magyar irodalom és a világszellem kölcsönhatása, de éles körvonalakban emelkedjék ki a műben a magyar zseni minden más néptől különböző sajátossága. Az esztétikai szempont vezető szerepe mellett súlyt kapjanak az irodalmat formáló eszmei, szociális, gazdasági és politikai történeti erőforrások is. Tegye jóvá a mű azokat az igazságtalanságokat, amelyeket az irodalom és a haladás ellenségei egyes írók, művek, irodalmi mozgalmak ellen elkövettek.”*

Az Erdélyi Helikon által 1930 júniusában új magyar irodalomtörténet megírására kiírt pályázat szövege három olyan lényegi kitévelt is tartalmaz –, „a magyar irodalom és a világszellem kölcsönhatása”, „a magyar zseni minden más néptől különböző sajátossága”, „az irodalmat formáló eszmei, szociális, gazdasági és politikai történeti erőforrások” (2) – amelyek fő szempontként, kulcsfogalomként épülnek bele a pályázati feltételekhez alkalmazkodó *Szerb Antal* irodalomtörténeti szintézisébe. A nyugati kultúrákra való kitekintés határozott elve, a hagyományos irodalomtörténetek (mindenekelőtt a népiesszemzeti szempontú koncepciók) által megrajzolt nemzetkarakterológia elvetése és új jellemrajz kidolgozásának szándéka, valamint a szociológia módszertani szempontjainak alkalmazása nemcsak egy európaibb nemzetideál képét tette kivehetővé a magyar irodalomtörténet-írás gyakorlatában, hanem gyökeresen megreformálta a magyar irodalom fejlődésrajzát és szinte teljesen átértelmezte a magyar irodalmi népiességről szóló elméletet. Mindez nemcsak részjelenségeiben, hanem tejjességében meghatározza a szintézis jellegét, így természetszerűen a 19. századi irodalomról alkotott értelmezését is. Különösen jelentős ez a tendencia a magyar irodalom népiességének megítélésében és Szerb romantikafelfogásában, hisz nem kevesebb történik itt, mint a magyar irodalom népivel való kölcsönhatásának megkérdőjelezése és a korábbiakban döntő jelentőségűnek vagy fénykornak – pl. *Horváth János*nál (3) – tekintett 19. századnak a 18.-kal a romantikának a felvilágosodás irányzataival szembeni beárnyékolásáról. Elemzésünkben ezeket a jelenségeket kíséreljük meg tetten érni, mindenekelőtt az irodalomtörténész létrehozta új fejlődésrajz, nemzetkarakterológia és népiesség-szemlélet szintjein.

Szerb Antal a (pályázati követelményként is előírt) bevezető jegyzetében az irodalom fogalmáról értekezik, meghatározza a rendszerezés fő elvét és természetesen módszereit. Felfogásában az irodalom elsősorban mint „irodalmi alkotás”-folyamat kap jelentőséget és értelmet. Az általa „régibbi irodalomtörténetek”-nek nevezett hagyományos irodalomtörténet-írással szemben elsődleges kifogásként említi, miszerint az „írók történetét” hozta létre, míg az újabb törekvésekben „maga az irodalom” kerül előtérbe. „Nem az egyszerű, itt meg itt élő, ilyen meg ilyen hibákkal és erényekkel megvert íróember érdekli, hanem az a mélyebb, a mindennapi életbe át nem lépő személyiség, aki a művek mögött áll, az

alkotó ember.” (4) Az irodalmi alkotás fogalma ebben az értelmezésben kettős, azaz két metafizikai mozzanatból tevődik össze: az ÉN-ből és a NEM-ÉN-ből. Az ÉN a személyiséget fedi, amely „csak egyszer és csak itten van: nem hasonlít semmire, csodálatos aroma, kegyelemszerű ajándék”. (5) Az irodalmi alkotás ÉN-mozzanata csak az intuíció számára tárul fel. Az irodalom történetének mint tudománynak e téren legfeljebb csak annyi feladata, illetve esélye van, hogy előkészítse az intuíciót e lehetőségre, kidolgozza és felvázolja az alkotói személyiség megértésének potenciális eljárásait.

Az irodalom NEM-ÉN-jét a külvilág, a művet előre meghatározó „már-itt-levő” (6) dolgok, azaz a „személy fölötti szövevények” (7) rendje jelenti az alkotásban. Szerb Antal két ilyen, az irodalomtörténet célmotívumaként meghatározható személy fölötti szövevényről beszél. Az egyik a gondolat, a másik a forma. A gondolat, bár személyességének foka nyilvánvaló, mégis személy fölötti mozzanat az irodalom e fogalomkörében, hiszen az irodalomtörténetet író Szerb értelmezésében – s e ponton nyilvánvaló a szellemtörténet direkt hatása – minden eszme, mely bármilyen tudomány vagy művészet rendszerében előfordulhat, csak elem, részjelenség az eszmék történetében. A forma, az irodalom személyfölöttiségének másik eleme, „már-itt-levő” műfajok, versformák, drámai elvek, prózai kompozíciós szabályok és nyelvi sémák összességét jelenti.

Az irodalom „szellemi” összetevőinek meghatározását és leírását a szellemtörténet konkrét definíciója követi: „Az eszme- és stílustörténetet és azt az előkészítést a megértő intuícióna, melyet az eszmék és formák mivoltának ismerete ad, nevezi az irodalomtudomány együttvéve szellemtörténetének” (8) Szerb Antal azonban nem marad meg a szellemtörténetnél mint irodalomtörténeti szintézise létrehozásának egyetlen módszerénél, hanem a szellemtörténeti aspektusok mellé azonnal egy másikat is rendel, mely az irodalom „érezhető realitásai”-val, az irodalom életével, funkciójával, a publikum igényeinek változásával foglalkozik. Mindezek az irodalom társadalmiságának összetevői, s mint ilyenek, az irodalomszociológia hivatott foglalkozni. „Ez vizsgálja az irodalom előbb említett élettörténetén kívül a közönség történetét, amely az újabb felfogás szerint éppoly fontos, mint az írók története” (9) – állapítja meg Szerb, és nem hallgatható el megállapításának a mai recepciótörténeti kutatásokkal való összefüggése.

Az irodalomtörténeti rendszerezés elveinek, egységes szempontjának kidolgozásában Szerb Antal, alkalmazkodva a pályázati feltételekhez, ugyancsak a hagyományos irodalomtörténeti szemléletekkel találja magát szemben, amelyeknek szempontjait (a babitsi eszményekre hagyatkozva) igyekszik értekezésében és az ezen alapuló szintézisben megfellebbezni. A bevezető jegyzet elvi alapvetést jelentő egysége vázlatzerűen mutatja be ezeket az ellentétpárokat, amelyek végigvonulnak a szintézis egészen, illetve meghatározzák annak mibenlétét. Szerb ugyanis a magyar irodalom nemzeti jellege helyett európaiságát, germán befolyásoltsága helyett francia szellemiségét, ösztönös jellegzetességei helyett intellektuális voltát igyekszik bizonyítani.

A magyar–európai szellemi együtt hatásra épülő Szerb Antal-i koncepció egyik legerőteljesebben megmutatózó újszerű vonása az a változás, amellyel (a hagyományokkal szemben) megreformálja irodalmunk fejlődésrajzát. A magyar irodalom fejlődési ívét az állam- és kultúralapító tétől (tehát eliminálja a magyar irodalom fejlődéstörténetéből a kereszténység felvétele előtti szellemi javakat), a nemzeti öntudat (karakter) létrejöttének állomásán (a török ellen vívott harccal hozható összefüggésbe), valamint a későbbi intellektuel-fejedelmek (*Balassi, Sylvester János, Dávid Ferenc, Misztótfalusi Kis Miklós, Apáczai Csere János, Szenczi Molnár Albert, Zrínyi, Mikes, Kazinczy, Kölcsey*) vívta szellemi-kulturális harc monumentumain keresztül a Nyugat szellemi értékrendjét jellemében és törekvéseiben is megelőlegező *Vörösmarty*ig, az „öreg”, azaz az intellektuális problémákról értekező *Arany* portréját iktatva a képbe, a Nyugat (mindenekelőtt *Babits*) képviselte új irodalmiság létrejöttéig húzta meg. A fejlődésrajz kevésbé kiemelt, „ármánykolt” részei is következtetésekre adnak lehetőséget. A dolgozat témáját itt leginkább érintő jelen-

ség Szerb romantika-értelmezése, melynek szembetűnő momentuma az, ahogy említett korszakát (tehát a 19. századot) irodalmunknak az általa preromantikának nevezett (a magyar felvilágosodás 18. század végi) szakaszával szemben háttérbe szorítja, valamint a romantika vezéregyéniségeként kezelt *Petőfit*, illetve életművét másokkal, mindenekelőtt Vörösmartyval (természetesen nem a „harmadik”, hanem a Babits által „fiatal”-nak és „férfi”-nek nevezett költővel) és Arannyal szemben mellőzi a csúc-, illetve a fénypontok megjelölésekor.

Szerb Antal magyarság-konceptiója úgy épül a korabeli (mindenekelőtt európai horizontúvá tágított) megújult történelemtudományra – s itt elsősorban *Szekfű Gyula* (10) szemléletére kell gondolnunk –, hogy egyszersmind meg is szabadítja annak magyarság–európaiság–szemléletét a faji mítoszoktól, a „törzsi kultúra” szerepéről alkotott nézetektől. Vagyis azt a magyar–európai szintézist, amelyet Szekfű és a korabeli történettudomány magyar–germán, pontosabban magyar–német szimbiózisnak vél – gondoljunk Szekfűnek a magyar–germán kultúrközösségről alkotott elképzelésére (11) –, Szerb magyar–francia kapcsolatnak tekinti. „A magyar kultúra eredendően keresztényi kultúra, mint az egyház legidősebb leányáé, a franciáé – és nem »megtért« kultúra, mint a germán népeké.” (12) A tudós e nézete szorosan összefügg a szintézis egészen végigvonultatott másik ellentétes viszonyrendszerrel, az irodalmi alkotásfolyamat ösztönösségének, illetve intellektuális jellegének vitájával. Ő maga természetesen az utóbbi valódiságát hangsúlyozza. E meghatározó törekvései szorosan kapcsolódnak a két világháború közötti magyar irodalom urbánus–népies vitájához és szembeszegülnek az akkor már nyilvánvaló emberellenes népfaji ideológiákkal. Amikor irodalmunk franciához hasonlítható latinos szellemiségéről alkot képet, Szerb tulajdonképpen a szellem, az intellektus, az ész felsőbbrendűségét hangsúlyozza az ösztönösségre alapozó germán, egészen pontosan, német beállítottsággal szemben. Mindezek a jelenségek két lényeges ponton nyomják rá bélyegük irodalomtörténetére. A magyarság nemzeti szempontú jellemzéséből teljes egészében kiiktatja a *Beöthy* Volga-menti lovasában képet nyert nemzeti ideált, s vele szemben a *Deák* képviselte kiegyensúlyozott intellektuel-portrét állítja. Valószínűleg ezért, ilyen megokolásból – azaz a Beöthy-szemlélettel szembeni (egyébként helytálló) kifogások eltűzéséből – ered a romantika irodalmának megítélése, a Petőfi-portré kevésbé helytálló jellegzetességei munkájában és a magyar irodalmi népiességről alkotott elméletek (mindenekelőtt Horváth Jánosénak) a tagadása. Hiszen, ha elfogadjuk a magyar irodalom népi gyökereiről alkotott szemléletet, ez egyben azt is jelenti Szerb számára, hogy az intellektuálissal szemben a spontánt, az apollónival szemben a dionüszoszt, a rációval szemben az érzelmet, a civilizatorikussal szemben a folklórt hirdetjük irodalmunk alakulásfolyamatában.

A 19. századi magyar irodalom értelmezése és értékelése

Szerb Antal történeti rendszerezése szociológiai alapú. Ez a szempont nem csak és nem elsősorban az irodalmat teremtők, azaz az alkotók társadalmi hovatartozását figyelembe véve von határt szellemi mozgalmak közé, hanem azt vizsgálja, hogy az egyes lehatárolt korszakokban melyik társadalmi csoport a „hangadó”, (13) melyiknek az életformája, szemlélete, világnézete, kollektív szándéka domináns. A jelenkori recepciótörténeti kutatások szemszögéből is fontos jellemzője ez a vizsgált szintézisnek, hiszen az irodalmi alkotás befogadói aspektusait helyezi előtérbe az anyagelvű (tehát a művek történetére koncentráló) felfogásokkal szemben. A „kollektív szándék” (14) vizsgálata teszi lehetővé az irodalomtörténész számára, hogy „eszmeileg és stílusbelileg szétfutó” (15) műveket egy korszak fogalomkörén belül tárgyaljon, s hogy társadalmilag eltérő helyzetű írók műveit ugyanazon szellemi mozgalom vonzáskörébe helyezzen.

A magyar irodalom fejlődéstörténetének Szerb Antal által kijelölt négy nagyobb szakasza (az egyházi irodalom kora, a főúri irodalom kora, a nemesi irodalom kora, a polgári

irodalom kora) közül a harmadik az, amely a 19. század irodalmát fogja át a maga 18. századba visszanyúló gyökereivel és 20. századi átfedéseivel. Érdemes megjegyezni, hogy amíg a magyar irodalom előző két korszaka egymástól elválaszthatatlanul több évszázad irodalmát jelenti (hiszen az egyházi–papi irodalom mélyen belenyúlik a 18. századba), addig a „nemesi irodalom kora” a nem merev határok között felfogott 19. századot jelenti csak. A 19. századi irodalom korábbiakhoz mért több szempontú gazdagodását tükrözi az a tény is, hogy ezen század irodalma már csak szakaszaiban (Petőfiig, Petőfi és Arany korszaka, illetve az Arany és *Ady* között kibontakozó irodalom) vizsgálható érdemlegesen. Szerb Antal a 19. századi magyar irodalom fejlődésvonalát a „Felújulástól” (16) Arany haláláig húzza meg. E fejlődésvonalon belül azonban belső szellemi íveket hoz létre, például *Berzsenyi* és *Vörösmarty*, sőt, *Vörösmarty* és – a 19. századot is áthágva – *Ady* között.

A „Felújulás” korszaka (illetve irányzatai), valamint a 19. század irodalmi korszakai közötti együtt hatás, különbözőség kérdéseivel (mindenekelőtt a klasszicizmus, az általa preromantikának nevezett átmeneti irányzat, valamint a romantika irányzata közötti összefüggéssel) Szerb a *Nemes írók, nemes olvasók kora* (17) című alfejezetben, A felújulás szellemi okai: a felvilágosodás (18) és A felújulás lelki okai: a preromantika (19) címek alatt foglalkozik. *Sőtér István* (20) Szerb Antal irodalomtörténeti nézeteiről szóló dolgozatában állapítja meg e kérdésről: „Szerb Antal legsajátosabb korszaka: a racionalista XVIII. század – pontosabban, e kor és e racionalizmus amaz alkonyata, melyet ő preromatikának nevez.” (21) A preromantika–romantika-kérdéssel *Poszler György* is foglalkozik monográfiájában, illetve Szerb Antal irodalomtörténetét tárgyaló tanulmányaiban: „...a felvilágosodás és a Nyugat-mozgalom magasra emelése mellett, enyhén árnyékba borítja XIX. századi költészetünk Petőfi és Arany nevével fémjelzett virágkorát...” (22)

A magyar irodalom 18. század utolsó negyedére eső megújulásának okait Szerb „szellemi” és „lelki” tényezőkkel magyarázza, azaz a felvilágosodás és a preromantika szellemi, illetve érzelmi színezetű mozgalmával. Jelentős momentuma e korszaknak, hogy e mozgalmak irányítójává a nyugati polgársághoz több szempontból is hasonlítható köznemesség lesz. A köznemesség előrenyomulása nemcsak politikai jellegű ebben az időszakban, hanem a „szellem felől indul meg”, „egy évszázadon át a magyar köznemesség szellemi alkata határozza meg a magyar szellemiség sorsát”. (23) A „hangadóvá” vált társadalmi csoporthoz sajátos ideálkép kapcsolódik, amely helyzetéből eredően csakis kettős, ellentmondásos lehet. Az „úri ember” fogalmában érvényt nyert új emberideál legfontosabb jellemzője, hogy magáévá teszi „a francia polgárvilág szabadságpátosát és liberalizmusát”, (24) valamint a német polgár idealizmusa és *biedermeier* hangulatvilága is érvényt nyer magatartásában és felfogásában, ugyanakkor idegen tőle minden szociológiai alapú fejlődésgondolat, mindenekelőtt saját kiváltságos helyzetének (ez gazdasági és tudati szinten egyaránt megnyilvánul) megkérdőjelezése. Ez egy – Szerb megfogalmazásában – „nem polgári, nem pénzszerű, nem e világi értékrendszer örök jelenvalóságát hozza magával”. (25) A magyar irodalom e szociológiai alapú következményeit a 19. század magyar irodalmában következőképp összegezi az irodalomtörténész: „A magyar nemes helyzete jobbágyai között bizonyos mértékben hasonlít az anglo-indiaihoz. Őt is hatalmas kasztfegyelem fűzi össze a nemes magyarság többi tagjával, és a 19. századi irodalomban megtalálhatjuk azokat a mozzanatokat, amelyeket ez a kasztfegyelem diktál. A század magyar költészete zárkózott, kiegyensúlyozott, kerüli a szélsőséges érzelmeket. A szerelmi líra csak a tiszta, családalapító szerelmet ismeri. A heroikus mozzanatok, a fizikai erő és bátorság dicsérete nagyobb szerepet játszik benne, mint bármelyik nyugati nép irodalmában; a nemzeti legendának a hőse, *Toldi Miklós* nagy ereje által válik ki embertársai közül. A satirikus él, a kritika nem fordul a nemesség ellen, nem lesz önbírálattá, csak a szabadságharc után. Jellemző vonása a nemesi irodalomnak az osztályfegyelem. A nemesi osztályérdek ellen még azok az írók sem vétének, akik nem tagjai a kiváltságos osztálynak – az úriember-ideál egyformán kötelező. A nyugati polgári irodalmakat, amelyek nem ismerik az osztályfegyelmet, éppen az

jellemzi, hogy sokszor legkiválóbb íróik forradalmi ellentétben állnak a polgárosztállyal. Gondoljunk *Byronra* és *Shellyre*, gondoljunk az épater le bourgeois jelszavára. A magyar író nem hagyja cserben az uralkodó osztályt, az úri fegyelem köti. A nagyok közül csak ketten lázadnak az osztályfegyelem ellen: kisebb mértékben, értelmi úton *Eötvös*, az idegen kultúrán nevelt arisztokrata és nagyobb mértékben, lázadó vérmérsékletét követve, *Petőfi*, az idegen vérű alig nemes. Az emberideál, amely belső fegyelmet követel, és az osztályöntudat, amely kívülről fegyelmel, a nemesi irodalomnak klasszikus jelleget ad”. (26)

A köznemesség szellemi irányítóvá válása a 19. századi magyar irodalom szociológiai jelensége. A fejlődéskorszak e jelensége mellett Szerb szellemieket: a felvilágosodás térhódítását és pszichológiaiakat: a preromantikus életérzés jelentkezését határozza meg. (Ezen a ponton kell felhívunk a figyelmet a történész által meghatározott módszerek és hatások következetes alkalmazására, illetve érvényesítésére. Hiszen, amikor Szerb a magyar irodalmi megújulás szellemi okait kutatja, akkor a szellemtörténet, a preromantika jelentkezésének feltárásakor a lélektan, míg csoport-jellegének meghatározásakor a szociológia eszköztárához nyúl. Konceptiója magán viseli kora bizonyos domináns – így *Hans Neumann-tól*, *Nietzschén*, *Gundolfon*, *Freudon* át *Ortega* elméleteiig – filozófiai nézeteinek jeleit, de olyan definícióit is megfogalmazza irodalmi jelenségeknek – például a közönség igényei, az olvasatok közötti kölcsönhatás lehetőség – , amelyeket a legmodernebb irodalomtudományi szemléletek is magukénak mondanak, a hermeneutikai, recepcióesztétikai és -történeti kutatások is alkalmazzák és elfogadják őket. Szerbnél e modern nézetek szellemi orientációjának és beleérző készségének eredményei.)

A magyar irodalom 19. századot bevezető megújulásának szellemi okaként említi szerzőnk a „magyar szellem autonómiájáért” (27) vívott harcot, amely nem annyira az idegen hatások (mint láthattuk azt Horváth János felfogásában), hanem az egyház (Szerbnél a fogalom általánosítása következtében nagy kezdőbetűvel íródik: Egyház) ellen irányul. „A magyar szellemért való harc is része annak a mítosznak, amelyet a kor az ön maga kifejezésére alkotott: a világoosság harcának a sötétség ellen. A sötétség legfőbb képviselője a mítosz szerint az Egyház”. (28)

Fontos momentuma a felvilágosodás Szerb Antal-i értelmezésének és értékelésének a kor ún. Bennszülött-képzetének szemléltetése, hiszen ennek jelei portréiban (például a Berzsenyi-elemzésben) határozottan feltűnik. A Bennszülött a 18. század végének szimbolikus alakja, aki feltűnév az irodalmi életben, a társadalmi hazugságokkal szemben, a dogmák és erkölcstelenség ellenében „nem tesz különbséget ember és ember között, a társadalmi hazugságokat nem ismeri, és Istent dogma és szertartás nélkül imádjá, amint a természetben megnyilatkozik”. (29)

A „Felvilágosodás zászlaja” (30) alatt Szerb mindenekelőtt a protestáns nemességet véli felismerni, akikkel szemben a katolikus értelmiség „tempókésésben” van. Ugyanitt ítéli el a kor „zabolátlan lármásai”-t, (31) akik mintegy végletként az ateizmusig és a szellemtagadó materializmusig jutnak el. Ezek a kitételei az irodalomtörténeti összefoglalásnak nemcsak szellemtörténeti megalapozottságáról vallanak, hanem Szerb Antal forradalom-szemléletét is megvilágítják egy ponton, hiszen ő épp e „kolomposokat” (32) tartja a negyvennyolc kö-

*A „Felújulás” korszaka
(illetve irányzatai), valamint
a 19. század irodalmi korszakai közötti
együtt hatás, különbözőség kérdéseivel
(mindenekelőtt a klasszicizmus, az
általa preromantikának nevezett
átmeneti irányzat, valamint a romantika
irányzata közötti összefüggéssel) Szerb a
Nemes írók, nemes olvasók kora című
alfejezetben,*

*A felújulás szellemi okai:
a felvilágosodás és A felújulás lelki okai:
a preromantika címek alatt foglalkozik.*

rüli idők legnagyobb károkozóinak. A „Felvilágosodás embere” hisz az államban mint a legnagyobb erkölcsi és kulturális nevelő intézményben és sikra száll a nemzeti nyelv ügyében. Ugyanakkor törekvései mellőzik a néphez és a fajhoz fűződő misztikus szemléleteket; a nemzeti nyelvért és kultúráért vívott harca racionalista alapú, hiszen annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a nemzeti előrehaladás egyik feltétele a saját nyelv.

A magyar szellemi irodalmi felújulásnak ugyanakkor vannak bizonyos lelki okai, amelyek a korszak szellemi mozgalmait, valamint irányzatait és a romantika közötti szerves kapcsolatot eredményezik. A 18. század vége és a romantika 19. századi jelensége közötti szellemi híd a preromantika, az az „általános felszabadítás”, illetve lendület, amely „előrefutott szimp-tómája” egy új fejezetnek az „érzés történetében”. (33) Legközelebbi „rokona” – bizonyos

értelemben azonos vele – a szentimentalizmus. Kiváltó okaként a racionalizmus hatás-csökkenése állapítható meg, amikor az emberek egyszerűen megunják a „nagyszerű dolgokat” (34) és vonzóvá válik előttük mindaz, ami szabálytalan, nem klasszikus fedezetű. Szerb ezeket a jelenségeket – főleg a preromantika fogalomköre alatt – ott látja munkálkodni mintegy a felszín alatt a Felújultás korában is, de végső kiterjedésüket a romantikában jelöli meg. Értelmezésében az említett szellemi mozgalmak irányvonala ellentétes, a racionalizmus és a felvilágosodás előre és felfelé irányul, a romantika vissza és lefelé. „A »visszatérés« szándéka fellelhető mindenben, ami romantika.” (35) A romantika ilyen értelemben visszatérést jelent a természethez, az ősi egyszerűséghez, az érzelmekhez, a szabadsághoz.

Lélektörténeti aspektusokra világít rá az irodalomtörténet írója, mikor minden új izlés- és érzésvilág-változásban a nacionalizmus egy-egy fellángolását feltételezi. A romantika közbülső helyzetének érzékeltetéséhez két példával él. Az egyik a humanizmus Ön-felfedezése, a másik a *Nietzsche* és *Bergson* által felállított fajelmélet. A huma-

nizmus esetében mindez azt jelenti, hogy a nemzetek, a nemzeti szellem születésével összhangban kialakulnak a nemzetállamok. Ezek az elméletek viszont tudatalatti ösztönökön alapuló összetartozás-érzést, a faj kollektívizmusát feltételeznek. A romantika a kető között helyezkedik el, amikor kulcsfogalma a „nép”. „A nép már nem értelmi és akarat-célkitűzés, mint a nemzet, de még nem is az a homályos, szellemellenes, primitív életirány-megjelölés, ami a faj. A nép mint az affektív romantika szülötte, bizonyos értelemben egységet jelent elsősorban: bizonyos spontán érzelmi állásfoglalást az élet alapvető tényeivel szemben, amely állásfoglalás dalban, mesében, mondában, népszokásokban fejeződik ki. A nemzeteszme mindenben kifejeződhetik, egyetemes, a nép-szeme bizonyos szűk területen, a fajeszme sehogy sem, csak tettben, mert nem szellemi.” (36)

Szerb Antal romantika-elmélete összefügg azzal az igényével és szándékával, amelyeknek értelmében a magyar irodalom „öseredeti népisége” helyett intellektuális jellegét, a germán kultúrákkal való hasonlósága helyett latin szellemiségét, az ösztönösséggel

Poszler, aki tanulmányában – Berzsenyi Dániel – hatszoros tükörben – hat ilyen álláspontot elemez, vizsgál a népies-urbánus vita szemszögéből, a következőképp fogalmazza meg a vita lényegét: „Halhatatlansága tényét senki sem vitatja. Sorsa milyenségét igen. Az okot nyomozzák, ami sorsát meghatározta. És tudják: nem nyugodt halhatatlansága diadalmaskodott keserű sorsán. Inkább tragikus sorsa diadalmaskodott nyugtalan halhatatlanságán. Németh László és Fejtő Ferenc vitája jelképes. Az egyikben: a vidéki zsenit lehetetlenné tette a már erős városi-literátor szellem. A másikban: a vidéki zsenit nem védhette meg a még gyenge városi-literátor szellem.”

szemben a tudatosság jeleit igyekszik bizonyítani még líránk területén is. Poszler György szerint ezeknek az igényeknek köszönhetően kap a freudizmus is sokkal kisebb jelentőséget a szintézisben, mint a korai tanulmányokban, legfeljebb a terminológiában mutatkoznak meg jelei (pl. álom, neurózis, tudatalatti ösztönvilág, kollektív tudattalan, extravertió, introvertió), de sohasem kerülnek az elemzés középpontjába kizárólagos vezérelvként. Az irodalomtörténeti analízis módszerként a mélylélektan leginkább a preromantika–romantika-elmélet szintjén érződik, amikor a preromantika alapmotívumaként a ráció és a törvényszerűségek elleni lázadást jelöli meg, és ugyancsak az ösztönök és érzelmek szabadságát látja kiteljesedni a romantikában. Ugyanakkor a szintézis vizsgálta, a felvilágosodás szellemi mozgalmait a romantikával összevető fejezeteivel egyértelműen kiderül, hogy az általa feltételezett preromantikus, illetve romantikus lázadás mellé a felvilágosodás ráción alapuló eszmérendszerét helyezi, s a magyar irodalmi alakok, portrék rajza is az ösztönösség-tudatosság, az életműben való érvényre jutásuk mérlegelése alapján készül. Tehát e koncepció értelmében a 19. századi magyar irodalmat a 18. század végi „készülődések” felszínre hozta, a preromantika által érvényt nyert szabadságvágy, indulatok, érzelmek és fantázia időleges egyedulalma jellemzi.

A Szerb Antal rajzolta 19. századi íróportrékban – melyekből egy újfajta nemzetkarakterológia és -ideál képe emelkedhet ki – az ösztönök szörnyetegeinek és az intellektus erőinek harca dominál. Különösen erőteljes ennek hangsúlyozása a Berzsenyi- és a Vörösmarty-portrékban, de a *Csokonai*-, a *Katona*-, a *Kölcsey*- és a *Madách*-portré is ilyen jellegzetességeken alapul.

Az Arany János-arcél, különösen az idős költőé, a követendő nemzet- és költőideál képevel lehet azonos. Petőfi alakja és költészete viszont a magyar irodalmi népiességről alkotott nézetek megreformálásához, a spontaneitás, az őseredeti népiség, az európai horizontok helyetti nemzeti határok közé való bezárkózás kárhoztatására nyújt kitűnő lehetőséget. Joggal szögezi le monográfusa, miszerint „Szerb irodalomtörténetének minden jellegzetes gondolata, az Európa-közelség, a népies-nemzeti klasszicizmussal való szembenállás, az intellektuális líra magasra emelése, az ösztönkultusz elleni harc, a szellemi elit és az azzal szorosan összefüggő humánus hitvallása végighúzódik ugyan az egész szintézisen, leginkább azonban mégis néhány reprezentatív portréban dokumentálódik”. (37)

A preromantikus Csokonai és Katona

Csokonai egyszerű származása, egzisztenciális helyzete és boldogtalan szerelme sok legenda és féligazság alapja lehetett, amelyek legtöbbször a történeti szemléletekbe is belépőzva a spontaneitás és népiesség jegyét ütötték költészetére és költői alakjára egyaránt. Szerb a róla szóló elemzést a költő tudatosságára építi, amely tudatosság elődeihez mérten (pl. *Kisfaludy Sándor* nemesi és politikai tudatosságához viszonyítva) más, mindenekelőtt költői, azaz mesterségszerű. Értelmezésében Csokonai formateremtő készsége is ezen az intellektuel szerepvállaláson alapul, de a stílusrétegek (a rokokó, a preromantikus és népies rétegre hívja fel a figyelmet) váltakozó, egymást fedő és követő alkalmazása is meggondolt. Elemzésének e kitétele, amely a tudatosságra vonatkozik, leginkább a Balassi-értelmezést idézi bennünk, ahol hasonló indokokkal és módszerrel bizonyítja az ösztönös zseniként ismert költőről intellektuel voltának magas fokát. Ezek szerint Csokonai preromantikus érzésvilágot kifejező lírája is tudatos szerepvállalás eredménye, a preromantika, mely egyébként a rideg ész és a megkövült szabályosságok elleni lázadást feltételezi, nála az „elhagyott, magányos érzékeny szív pózát” jelenti. „A magányosságnak, a természetes egyszerűség kultuszának gyönyörű emléket állított a Magányossághoz és a Tihanyi Echohoz intézett versében...” (38) – írja Szerb a magyar preromantika általa „két legszebb emléké”-nek tekintett költeményéről. A költői életmű népies stílusrétegét pedig nem a magyar irodalom eredendően népi jellegéből, hanem a debreceni kollektív hagyományokból eredezteti.

Egészen mást, pontosabban a Sturm und Drang hazai jelentkezését látja megvalósulni

abban a preromantikusként nevezett életérzésben és értékrendszerben, amelyet Szerb a Bánk bán, Katona remekműve alapmotívumaként azonosított. A Sturm und Drang itt a preromantika határlehetőségét jelenti, a preromantikában még megbúvó tudatosságtól való legtávolabbi eltérés lehetőségét. Ennek lényegét leginkább akkor érthetjük meg, ha idézzük Szerb Antal Sturm und Drang-definícióját. A kérdéses definíciót Szerb Bánk bán-elemzésében olvashatjuk: „A német Sturm und Drang költőiről az él a köztudatban, hogy általában megőrültek. A Sturm und Drang költői társadalmi és főképp művészi anarchisták voltak, a szavak és műfajok teljes felszabadítását keresték, hogy közvetlenül, minden törés nélkül áradjon belőlük műveikbe az érzés, a szenvedély, amely őket bis zu den Fingerspitzen, az ujjuk hegyéig eltöltötte. Gigantikus lázadók, akik szét akarják rúgni a világot, mert úgy érzik, hogy végtelen lelki nem fér el benne” (39) A Sturm und Drang korszellemének legintenzívebb megjelenési formáját Katona művének nyelvezetében fedezi fel: „Eksztatikus szóművészet, ami itt felszabadul” (40) – mondja róla. És: „Akadnak drámák, amelyeknek a cselekménye sokkal izgatóbb, mint a Bánk bán késleltetett meséje, de egy sincs, amelyben a drámai nyelv annyira végsőkig feszült indulatok nyelve volna, amelynek minden mondata annyira a vihar előtti párázattól volna terhes és villámot hordozó. Ez a nyelv az, amely az első intonációtól az utolsó szóig magával ragad és kiváltja azt a megrázkódtatást, a katarzist, amin klasszikus hagyományok óta a tragédia célja.” Persze Szerb következtelen volna a maga koncepciójához és preromantika-elméletéhez, ha a drámának csak ezt az érzelmi-indulati rétegét világitaná meg, s nem fedezné fel benne a koreszme, a szellem, a gondolat érzelmi töltettel való egyenrangúságát. Mi több, a mű kulcsmomentumaként értékeli az indulat és a meg gondoltság, az érzelm és az ész között ingadozó Bánk küzdelmét, s látja a főhős tragédiájának egyik fő okozójaként azt a tényt, hogy „gondolatait kicserélni nincs érkezése.” S persze Szerb következtelen volna saját lélektani elemző módszeréhez is, ha nem fedezné fel hősen kívül magában Katona Józsefben is az érzelm és értelem harcát. Ezért is hivatkozik – az egyébként agyonidézett – Katona-hitvallásra: „...Ez nem história, hol az érzékellen toll beszél: ez én magam vagyok – én, a 13-ik században élő hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák tétettek le – én Zách Feliczán, aki megfertőztetett magyar becsületéért egy királyi Ház-népet akar eltörölni.” (41)

Berzsenyi és Vörösmarty

Szerb Antal az ösztön és az intellektus, a spontaneitás és a tudatosság legjellemzőbb példáit azonosítja a két életműben. A harc kimenetele eltérő. Berzsenyinél, ha nem is győzelméhez, de stabilitásához, a mérték és a tudatosság felülkerekedéséhez vezet ez a hullámozás. Nála az ihlet, az ösztön, az expresszió és a látomás kezelhetővé, a forma által szabályozhatóvá válik. Nem úgy Vörösmartynál, pontosabban a „férfi”, Babits által „harmadik”-nak nevezett Vörösmartynál, kinek életében az ösztönök mélységeiben való elmerülés végérvényessé válik.

Berzsenyi és költészete a magyar irodalomtörténet-írás neuralgikus pontja, szinte törvényszerűen vált a két világháború között bontakozó népies-urbánus vita egyik kulcskérdésévé. A törvényszerűség eredendő oka az a titokzatosság és többértelműség, amely Berzsenyi alakját és kötettségét a kezdetektől fogva belengi. *Erdélyi Jánostól* kezdve a 20. század történelmi egyaránt egy magyar sorsrajz lehetőségét látták benne, s e sors mibenlétét, milyenségét, kiteljesedését vizsgálták, pontosabban vitatták eltérő álláspontokról. Poszler, aki tanulmányában – Berzsenyi Dániel – hatszoros tükörben (42) – hat ilyen álláspontot elemez, vizsgál a népies-urbánus vita szemszögéből, a következőképp fogalmazza meg a vita lényegét: „Halhatatlansága tényét senki sem vitatja. Sorsa milyenségét igen. Az okot nyomozzák, ami sorsát meghatározta. És tudják: nem nyugodt halhatatlansága diadalmaskodott keserű sorsán. Inkább tragikus sorsa diadalmaskodott nyugtalan halhatatlanságán. *Németh László és Fejtő Ferenc* vitája jelképes. Az egyikben: a vidéki zsenit lehetetlenné tette a már erős városi-literátor szellem. A másikban: a vidéki zsenit nem védhet-

te meg a még gyenge városi-literátor szellem.” (43)

Szerb Antal nyugatos orientáltságú, az urbánusok szemléletéhez közel álló tudós, teoretikus. Ebben az összefüggésben azt kell szemügyre vennünk, hogy szintézisének vezérelve alapján hogyan helyezi el a Berzsenyi-jelenséget a magyar irodalom 19. századi fejlődésrajzában. Mindenekelőtt két jelenség foglalkoztatja az életműben: az intellektus szerepe és az Európával szintézist teremtő, illetve a tőle elszakadó irodalmi fejlődésfolyamaton belül helyét kereső költő alakja. Ami az első kérdést illeti: Berzsenyi helyét a tudatos alkotók sorában jelöli ki, és ilyen szempontból valóságos szellemi ívet húz meg közte és Babits között; ezzel a magyar intellektuális költészet megteremtőjévé avatja őt. A jelenség azért fontos és erőteljesen hangsúlyozott, mert az intellektuális Berzsenyi magában hordozza ellentétét is, az ihletett költőt, az eksztatikus zsenit. „A költészet többé nem tevékenység, hanem alkotás. A költő nem józan mesterember, hanem eksztatikus »génie«, akit ismeretlen belső erők ragadnak az igazi költészet veszedelmes szépségű tájaira” (44) – állapítja meg róla. Ugyanakkor kifejti, miszerint Berzsenyi „akarta és kereste az ihletet”, azaz egyensúlyt teremtett a célirányos és az asszociatív gondolkodás között. Vagyis Berzsenyi se nem a felvilágosodás, se nem a romantika, hanem az önálló korszakként értelmezett preromantika korszellemének képviselője. Itt, a Berzsenyi-értelmezés szövegkörnyezetében olvashatjuk Szerb Antalnak a romantika irányzatával szemben megfogalmazott egyik konkrét ítéletét: „A romantika, reakcióból a klasszicizmus ellen, az ellenkező túlzásba esett, és alkotáslelektanából száműzött minden racionális elemet. Akit tudatos alkotónak érzett, annak nem juttatta osztályrészül a zseni romantikus rangjelzését.” (45)

A Berzsenyi-kérdésre irodalomtörténeti szempontból urbánus jellegű magyarázatot ad. Miként azt érintettük már vizsgálódásunk során, Szerb a magyar irodalom fejlődésének rendszerező összefoglalását vezérelve, a magyar–európai szintézistörékvések kijelölése alapján képzeli el. A magyar irodalom alakulásfolyamata ilyen szempontból a felbomlás–újrakötődés periódusainak dinamikus váltakozását jelenti. Az a kor, amelyben Berzsenyi él és alkot, szintézisteremtő korszak: Kazinczyék felvilágosodása, az általa preromantikának nevezett korszak. Értelmezésében Berzsenyi (s itt alkalmazhatóvá válik a már elemzett „jám-bor bennszülött” teória) egyéni tragédiájának oka, hogy vidéki zseniként kiesik a Kazinczyék képviselte szintézisteremtésből. A sokat emlegetett és elemzett Kölcsey-recenzió csak előhívó eleme volt azoknak a tényezőknek, amelyek „bennszülött” voltából következően bukását okozzák a költészet aktuális gyakorlatában (és nem történetében). „Amikor gondolkozni kezdett, elvesztette lába alól a talajt. Gondolatvilága ellentétes eszmék csatateré volt, amint levelezéséből kitűnik. Egyfelől az alkatilag adott heroikus-nemesi világnézet, amit latinos nevelése hatalmas példákkal fűt alá. Másrészt a Felvilágosodás, Kazinczy intenzív hatása, ami feleslegessé teszi a heroikus erényeket, és egészen másokat követel. És azután a romantika hatása: önmagában érezni a titokzatos valakit, aki megszólal, megfoghatatlan módon, az ihlet óráiban, mint egy idegen hang, és mikor elhallgat, olyan az ember, mint az erdő madárdal nélkül.” (46)

Vörösmarty

Sehol ennyire konkrétan, ilyen intenzitással nem érződik a babitsi irodalomeszmény, illetve az általa megrajzolt költői arcképek hatása, mint a Magyar Irodalomtörténet e pontján, a Vörösmarty-elemzésben. Babits elméleti kötődésekkel meghatározott tanulmányainak, Az ifjú Vörösmarty-nak és A férfi Vörösmarty-nak (mindkettő 1911-ben jelent meg) a rendszerezésbe való beemeléséről, illetve az irodalomtörténet elméleti alapvetéseként (az európaiság–magyarság, illetve az ösztönösség–tudatosság gondolkörre kapcsán) történő felhasználásáról.

Az elemzés gerincét az a gondolat jelenti, miszerint Vörösmarty élete és alkotói pályája alakulásában a tudatos szerepvállalások és az ösztönös megnyilatkozások, az egészséges fiatalember és a beteges zseni ellenpólusainak váltakozásában, illetve harcában a má-

sodik, az ösztönösség és a betegség kerekedik fölül. Akár mestere, Babits, Szerb is „három Vörösmarty”-ról beszél, azaz költészetében három lényeges alkotói korszakot különböztet meg. A fiatal költő műveire a „mitikus tudat”, a férfi korába lépő alkotóéra a „filozofikus meggondoltság”, míg az öregedő Vörösmartyra a „halálközelség és az örület” jellemző. Vörösmarty portréja Szerb elemzésében nem függetleníthető attól a szemlélettől, amelyen romantika-értelmezése is alapul. Elemzése egy ilyen konkrét magyarázattal indul. „A romantika... egy emelettel mélyebben vetette meg a költészet alapját, mint ahol addig volt. Abban a rétegben, ahol a mondák, legendák és idegbetegségek születnek, a termékeny félhomályban, ahol az emberi megismerés ősi szimbólumai laknak” (47) – írja. Vörösmarty költészete is a mítoszban gyökerezik, de ide nem tudatos költészettani megoldások, hanem képzelete vezet. Fiatal korában a fantázia erősebb a tudatos költő szándékainál, de a „tanult kifejezések”, azaz az útkereső fiatal költőkre jellemző minta- és formatisztelet még innen tartja őt a kiúttalan mélységeken. A harmincas években a „férfi” költő megválíkat attól a „halálos atmoszféra”-tól, amely korai műveit jellemzi, és szilárd pontot keresve, azt a hazaszeretben találja meg. Szerb Vörösmarty költői pályája alakulásában nem egyedi jelenséget lát, hanem a „romantikus lélek alkatához” tartozó törvényszerűséget, amely a művészi irányzat jellegéből következik. „...a nagy romantikusok férfikorukra érve, mindig kerestek egy szilárd pontot valami magasztos eszményben, amelynek kedvéért feláldozták szubjektivitásukat.” (48) A harmadik Vörösmartyt azonban győzedelmeskedik halálközelség és a pesszimizmus, amely azonban nem gátolja meg őt abban, hogy létrehozza néhány utolérhetetlen remekművét, mint amilyen A vén cigány is. „Képek zuhatagja ragadja el az olvasót, világok végzetin zuhanunk keresztül, pokol és mennyország dübörögnek és zenélnek valahonnan távolról és minden elveszett” (49) – olvashatjuk Szerb irodalomtörténetében a költeményről.

Berzsenyi tehát az ösztönök és az intellektus harcában győzedelmeskedő 19. századi költő, aki bizonyos szempontból Arany és az intellektuel fejedelem, Babits előképe lehet. Emellett van egy „énje szépséges mélységeibe zuhanó elesett” (50) Vörösmartynk, akitől a szellemi fejlődésvonal inkább Ady Endre érzésvilága és költészete felé irányul. „Az alkotó megismerésének ezt a magaslati vagy mélységi pontját, ahol a világok rejtett titka kitarul, a magyar irodalom kétszer érte el, a magyar szellem két nagy megrázkódtatásakor. Egyszer, amikor a kezdet lendülete vitte, Vörösmartyban, és egyszer, mikor az enyészet árnya hullott rá, Ady Endrében.” (51) Mindez valójában Szerb Antal romantika-értelmezése, amely egyúttal a 19. századi magyar irodalom jelenségeinek megítélése is. A megítélés szempontja viszont a már többször idézett ösztönösség és tudatosság viszonya, s mint ilyen a negatív előjel kitételéhez vagy pedig a spontaneitás és ösztönösség mélyrétegeiben fellelhető tudatosság feltárásához vezetett a 19. század irodalmának értelmezésében és értékelésében.

Petőfi és Arany

A magyar irodalmi (történeti és elméleti) gondolkodás két egymással folytonosan szembeállított, illetve párhuzamosan szemlélt költője Petőfi és Arany. Szerb portréi két pólus, a Horváth János-i értelmezésekkel való szembefordulás és Babits Mihály Petőfi és Arany (52) című 1910-es tanulmánya között alakulnak.

Horváth János (53) értelmezésének lényege:

A tág korszakhatárok között értelmezett irodalomtörténeti 19. század az irodalmi népieség „felfutásának”, kiterjedésének százada. Az irodalmi népieség szellemi mozgalom, az irodalmi jelenségeken túl a nemzeti kultúra megőrzésének mozgalma, a nemzeti karakter eredetisége és tisztasága védelmének eszköze. Kiteljesedése, virágkora (s ez egyben kultúránk megismételhetetlen csúcspontja is) a nemzeti klasszicizmus. Két reprezentáns képviselője Petőfi és Arany. A „szerepjátszó” (54) és forradalmár Petőfivel szemben a mérsékelt és a legkülönbözőbb érzelmeket és érzéseket harmonikus egységbe, klasszicizmusba

olvasztó Arany jelentheti csak mind a legmagasabb rendű művészi, mind a nemzeti ideál képét.

Babits Mihály (55) értelmezése:

Petőfi egészséges nyárspolgár, Arany beteges zseni. Petőfinél két véglet uralkodik mind költészete, mind politikai tevékenysége területén: forradalmiság és nyárspolgariság, korlátlanúság és korlátoltság. Legmélyebb hajlamai nyárspolgárrá teszik: jó fiú, férj, apa, optimista forradalmár és erkölcsös költő. Erkölcsi világnézete, szociális szemlélete és esztétikai ízlése korlátolt és naiv. Őszinte és egészséges. A jelen embere, történelmi érzés és előrelátás nélkül.

Arany befelé néző, „Hamlet-lelkű”, töprengő, kiművelt érzékenységű, szenzibilis alkotó. A külvilág minden behatását lelki sebként éli meg, „tovább fáj a lélekben”, (56) ugyanakkor folyton gazdagodó tudatú, a múlt iránt fokozott felelősséggel rendelkező költő és irodalomtörténész. Ha Petőfi a jelennek élő demokrata, akkor Arany a múlttal számot vető arisztokratikus lélek. Őszintesége erkölcsi–lelkiismereti eredetű. Az esztétikai ízlés és tudás egyesül benne múlt iránti érzékenységgel.

Babits értelmezésében tehát Arany a modern, bár érzékeny lelkületű költő, aki a klasszikus hagyományokra építő 20. századi intellektuális költészet és magatartás előképe lehet.

Petőfi

Szerb Antal úgy vitázik Horváth János szemléletével, hogy formuláit, kulcsszavait be is építi a maga személyiségrajzaiba. Elsősorban Horváth Petőfi-monográfiájának a „szerepjátszó” költőre vonatkozó elméletét alkalmazza. Az elméletet felhasználva Petőfi szerelmi költészetét és népiességét értelmezi át. A szerelmi költészet szerepjátszó jellegét a kor- és osztályszellem területén tett engedményként azonosítja, hiszen Petőfi, aki minden másban szakított a nemesi költészet hagyományával, ezen az egy területen konvenciózusabb volt a nemesi költészet képviselőinél. Ennek oka, hogy „erotikája, mint általában az alsóbb osztályból magasabbra kerülőké, felfelé való erotika volt: többnyire előkelő nemesi családok ivadékaiba volt szerelmes, bennük talán azt a belső eleganciát imáda »ártatlanság« név alatt, ami belőle hiányzott”. (57)

Sokkal fontosabb Szerb 19. század-értelmezésével kapcsolatban az a módszer és okozati rendszer, ahogy Petőfi népiességét tagadja meg; ezáltal az egész magyar 19. századi irodalom népies voltát megkérdőjelezi. Fejtegetései kiindulópontján szinte Horváth szemléletével megegyező megállapításokat tesz, amikor a *Faludi* költészetében induló népies szellemi mozgalom beteljesedését, legteljesebb megvalósulását Petőfi költészetében ismeri fel. „Őelőtte a népdal csak tárgy és forma; ő adja a mélyebb értelemben vett tartalmat”. (58) E népiesség legmagasabb pontját Szerb a János vitézben azonosítja, mivel „ebben a műben csodálatosan együtt van a magyar föld valósága és a magyar lélek álma”. (59) Ugyanakkor Petőfi lírájában ez az irodalmi program a visszájára fordul, s ez elméleti felkészültségének hiányosságaiból fakad. Amíg a népmesében, amely a János vitézhez szolgáltatott alapot, megtalálta a felhasználható népi világgépet, a régi népdalokat nem ismerte ehhez. A korabeli münépdalok viszont a romantikus nemesség letéteményei voltak. Ezért Petőfi – „kinevezte önmagát néppé, saját világgépét pedig népi világgéppé”. (60) E gesztusában kettős szerepjátszó momentum fedezhető fel. Egyrészt Petőfi népköltő mivolta „erőszakolt”, azaz a formához egyszerűsített, egyébként sokkal gazdagabb és árnyaltabb lírai tartalomról van szó, másrészt a „népköltő” nem a nép számára írt. Azaz: „a Petőfi-népdal olyan vers, melyet egy nem-nép valaki írt a nem-nép számára”. (61)

A magyar irodalmi népiesség Petőfi költészetében, mindenekelőtt lírájában történő megkérdőjelezése egy, a romantikára vonatkozó konkrét ítélet megfogalmazásához vezet Szerb Antal: „Végeredményben tehát az egész népies-nemzeti iskola a romantikus kor

álorcáskodó hajlamának a végső és legextenzívebb hajtása, nagyszabású szerepjátszás, lírai pásztorjáték, ahol a pásztorok titokban hercegek, és a néző a királyné”. (62)

Arany

Ugyanilyen meggondolással mutatja ki Arany életművében, hogy a népiesség annak csak első szakaszában volt döntő fontosságú; a Toldi a „népies-nemzeti költészet legkanonikusabb műve”. (63) Ugyanakkor épp a Toldi-példa mutatja, hogy a költő (akár a népi-paraszti világtól eltávolodó hőse) hátat fordít ennek a stílusideálnak és programnak.

Az Arany-portré kulcsmozzanatai összefüggnek a szintézis alapelveivel, a magyarság-európaiság, a tudatos-ösztönös, népi-urbánus gondolatával. Ezeknek jeleit, illetve szembehelyeződéseit követve az életműben rajzolja meg annak vonalait és kiterjedését. A népies programú költő magatartását a tudatos költő törekvései váltják fel, hogy az „őreg Arany” (64) portréjára kifejezetten intellektuális és modern vonások legyenek jellemzőek. Ugyanakkor már a fiatal Arany művében, a Toldiban felfedezi Szerb a későbbi alkotó európai

meghatározottságú szemléletmódját. Értelmezésében Toldi valóságos ellen-magyar figura, akinek vesztét az európai szellemiségtől való távolállása okozza, az, hogy tetteiben „lelkének rabja, az ész és a józan életszabályok nem uralkodnak rajta”. (65) Mi más ez, ha nem az őseredeti népiességre és a nemzeti múlt egyediségére alapozó romantikus világ- és irodalomszemlélet kritikája? Egyébként ez Szerb egyik legkonkrétabb és legélesebb ítélete a 19. századi szellemi tendenciákkal szemben: „A kor bizonyára nem érezte ki Toldiból az intő tendenciát: őrizték az érzelmeiteket – hiszen éppen akkor annak a férfinak a varázsa alatt állott a nemzet, aki maga mint valami meggátolhatatlan indulat, ragadta előre: *Kossuthnak*”. (66) Az első Toldi csak néhány európai vonást hordoz magában, mint amilyen az anya-fiú viszonynak a mű középpontjába állítása.

Petőfi egészséges nyárspolgár, Arany beteges zseni. Petőfinél két véglet uralkodik mind költészete, mind politikai tevékenysége területén: forradalmiság és nyárspolgáriság, korlátatlanság és korlátoltság. Legmélyebb hajlamai nyárspolgárrá teszik: jó fiú, férj, apa, optimista forradalmár és erkölcsös költő. Erkölcsi világnézete, szociális szemlélete és esztétikai ízlése korlátolt és naiv. Őszinte és egészséges. A jelen embere, történelmi érzés és előrelátás nélkül.

Ha a Toldi Arany népiességének dokumentuma (s egymást követő részei a szemléletmódtól való eltávolodás jeleit is magukon viselik), akkor a balladák a tudatos, Európával az intellektus szintjén együthető költő remekei. Arany tehát az a költő, aki mind magatartásával, mind életművével megfellebbezte a romantika „természet vadvirágá”-val azonosított költő-ideálját, a „teremtő spontaneitás”-ról szóló nézetekkel szemben az intellektus mindenhatóságát képviselte, akit intelligenciája összeköt Európával. Megvan hát a költő és életműve, aki a magyar társadalom- és természetesen irodalomtörténet nemzeti és alkotói ideáljával azonosítható. Nem népies, nem spontán és nem kizárólagosan (nem nemzeti korlátok között ténykedő) magyar szellemiségű alkotó. Vagyis: eltávolodik az irodalmi kultúra mindenkor alászállásába torkolló (lásd a petőfieskedők köre) népiesség mozgalmától; költészete az európai kultúra hagyományaira építkező, tudatosan véghezvitt szellemi alkotómunka eredménye: a tökéletes szintézis Európával.

Szerb Antal Arany-portréja bizonyos pontokon érintkezik Horváth János Arany-értelmezésével, hiszen itt is – mint a Fejlődéstörténetben – Arany portréjára „árad több fény” (67) az ellenpéldaként mellé helyezett Petőfi-portréval szemben. Amíg Horváth számára veletlenül ér a magyar irodalom felfelé ívelő fejlődéstendenciája és a virágkor (amit munkás-

ságával és életművével képvisel, az a magyar irodalmi népiesség végső kiterjedése), addig Szerb értelmezésében Arany nem végpont, hanem kezdet, pontosabban a romantika kevésbé racionális és harmónia-központú fejlődésvonalának végpontja és első képviselője a 20. század elején (mindenekelőtt a Nyugat szellemi aurájában) érvényre jutó modern irodalmi törekvéseknek. Ilyen értelemben Arany nem a végső megnyilvánulása, csak előképe annak a nemzeti és költői ideálképnek, amely Babits portréjában ölt testet: „Az intellektuális költészet krédója ez, olyan ember ajkán, aki a költészet legmagasabb szintjéig ért el, és nem lehet azt mondani, hogy szoborszerű, hideg, cerebrális, életidegen művet hagyott hátra.” (68)

Összefoglalás

Az európai szellemi törekvésekkel és irányzatokkal szintézist teremtő, illetve az azoktól elszakadó magyar irodalom Szerb Antal által történő összefoglaló rendszerezésének – miként az az eddigiekből következtethet – a teremtő elve ez a magyar–európai viszony, illetve az erre a viszonyra való következetes figyelés. A fő rendszerező elv melletti kulcsfogalmak, amelyeknek alapján irodalmunk új fejlődésrajza, karakterológiája létrejöhet: az ösztön és az intellektus, a népi és az urbánus jelenségek viszonyának vizsgálata. Mindezen alapul:

– Szerb Antal új irodalmi fejlődésrajza, periodizációja, amelynek lényege, hogy az ös-költészeti jelenségeket mellőzve, a magyar irodalom fejlődési ívét a kereszténység felvételétől a Nyugat című folyóirat és köre (élükön Babits mint szellemi vezér) képviselte irodalomig húzza meg;

– az új irodalom- és nemzetkarakterológiai szintézisében a magyar irodalom intellektuális munka eredménye, alakulásában a tudatosság játszik döntő szerepet és távol áll a germán kultúrára jellemző spontán-ösztönös, őseredeti és misztikus jelenségektől; inkább francia–latin megalapozottságú. Ilyen szempontok szerint állít nemzeti példaképet az európai kultúrával szintézist teremtő, intellektuel (bizonyos szempontok szerint urbánus szemléletű) alkotók személyében: Szenczi Molnár Albertben, Balassi Bálintban, Zrínyi Miklósban, Bessenyeiben, Csokonaiban, Berzsenyiben, Kölcseyben és mindenekelőtt Aranyban mint Babits szellemi elődjében. A század negatív tendenciái: a nemzeti múlt dicsőségének kizárólagos értelmezése, a nemzeti befelé fordulás tendenciái, a forradalom, a bölcseségtől elforduló, indulatok vezérelte magatartás, Petőfi költészete és szerepe, Kossuth pusztulásba és nemzeti tragédiába ragadó politikája, a népieskedők irodalma. Véleménye szerint a magyar irodalom fejlődésrajzát eltorzították, hogy népi gyökereit igazolni tudják.

Jegyzet

(1) SZERB ANTAL: *Magyar Irodalomtörténet*. Erdélyi Szépművés Céh, 1934. Makkai Sándor Előszava. 5. old. Idézi: POSZLER GYÖRGY: *Szerb Antal*. Bp., 1973. 146 old. (Szerb Antal irodalomtörténetének általam használt kiadása új, 1982-es)

(2) U. o.

(3) HORVÁTH JÁNOS: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp. 1976. Horváth János 1920-as években elkezdett fejlődéstörténete, illetve annak elméleti alapvetései: *A magyar irodalom fejlődésének fő mozzanatai, Magyar irodalomismeret*.

(4) SZERB ANTAL: *Magyar irodalomtörténet*. Bp., 1982. *A módszerről*, 33. old.

(5) *A módszerről*, 14. old.

(6) U. o.

(7) U. o.

(8) I. m., 36. old.

(9) U. o.

(10) SZEKFŰ GYULA: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1938.

(11) U. o. *Magyarabb magyarság felé* című fejezet, 472–507. old.

(12) U. o., *A kereszténység felvétele* cím alatt, 52. old.

- (13) Szerb fogalomhasználata.
(14) Uő.
(15) Uő., a *Szelekció és felosztás* cím alatt, 44. old.
(16) Szerb Antal szóhasználata, kulcsfogalom-elméletében, mindig nagy kezdőbetűvel írja. Egy árnyalattal tágabb értelmű, mint a felvilágosodás fogalma.
(17–19) 213–240. old.
(20) SÓTÉR ISTVÁN: *Szerb Antal Magyar irodalomtörténete*. Előszó az 1982-es kiadáshoz, 7–28. old.
(21) I. m., 12. old.
(22) POSZLER GYÖRGY: *Szellemi önvédelem és világnézeti orientáció Szerb Antal Magyar Irodalomtörténetében*. Irodalomtörténet, 1970. 1., 21–40. old. v. POSZLER GYÖRGY: *Szerb Antal*, 174. old.
(23) SZERB ANTAL: i. m., 213. old.
(24) I. m., 216. old.
(25) I. m., 217. old.
(26) I. m., 218. old.
(27–29) I. m., 220. old.
(30) I. m., 222. old.
(31) I. m., 221. old.
(32) Szerb szóhasználata, 221. old.
(33) Szerb kifejezései *A Felújulás lelki okai: preromantika* cím alatt, 226–230. old.
(34–35) I. m., 228–229. old.
(36) I. m., 229. old.
(37) Poszler György – tanulmány, 29. old.; monográfia, 185. old.
(38) A Csokonairól szóló fejezet Szerb Antal irodalomtörténetében, 283–289. old.
(39) *A Bánk bánról* szóló rész, 296. old.
(40) U. o.
(41) U. o.
(42) POSZLER GYÖRGY: *Vonzások és taszítások*. Bp., 1994.
(43) I. m. 379. old.
(44) SZERB ANTAL: i. m., a Berzsenyi Dánielről szóló rész, 273. old.
(45) I. m. 275. old.
(46) I. m. 273. old.
(47) I. m., A Vörösmartyról szóló rész.
(48) I. m., 335. old.
(49) I. m., 339. old.
(50) Poszler György szóhasználata – tanulmány, 23. old.
(51) I. m., 324. old.
(52) BABITS MIHÁLY: *Petőfi és Arany*. In: BABITS MIHÁLY: *Írás és olvasás*, Bp., é. n., 39–57. old.
(53) *Fejlődéstörténet*, illetve *Petőfi*-monográfia. HORVÁTH JÁNOS: *Petőfi Sándor*, Bp., 1922.
(54) In: *Petőfi*-monográfia.
(55) *A Petőfi és Arany* című tanulmány.
(56) I. m., 49. old.
(57) Szerb Antal irodalomtörténete, a *Petőfiről* szóló rész.
(58) I. m., 385. old.
(59) I. m., 387. old.
(60) I. m., 388. old.
(61–62) U. o.
(63) SZERB ANTAL: i. m., az Arany-értelmezés, 401. old.
(64) Szerb Antal szóhasználata.
(65) I. m., 402. old.
(66) U. o.
(67) Poszler György szóhasználata.
(68) I. m., 413. old.